

Ana Banić Grubišić

*Institut za etnologiju i antropologiju
Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu*

agrubisi@f.bg.ac.rs

**„Između dva sveta“ – antropološka analiza
„gastarbajterskog romana“ *Taksist od Münchena****

Apstrakt: Iz perspektive antropologije migracija i književnosti u radu se analizira roman sa autobiografskim elementima *Taksist od Minhena*, hrvatskog pisca i radnika na „privremenom“ radu u inostranstvu Romana Mrkića. Nakon skiciranja osnovnih žanrovskih karakteristika „migrantske književnosti“ i tzv. „gastarbajterskog romana“ pristupiće se analizi dominantnih tema i motiva u delu *Taksist od Minhena*. Ovaj roman, koji je napisan u tradiciji realističnog pripovedanja, bavi se neposrednim iskustvom bivanja migrantom, i kako se u tekstu pokazuje, predstavlja prototip „gastarbajterskog romana“ prve generacije. Napisan je iz lične perspektive gostujućeg radnika – kroz lik glavnog junaka, taksiste Marka Mandića, Romano Mrkić piše i progovara o sebi i svom migrantskom iskustvu, o značajnim Drugima i kompleksnim modalitetima migrantskog identiteta i (ne)pripadanja. Pored prikaza gastarbajterske svakodnevice u Nemačkoj i teškoća njihove integracije u novo i drugačije društveno okruženje, preko opisa etničkih predrasuda i stereotipa domaćeg stanovništva spram gostujućih radnika, Mrkić iz insajderske perspektive progovara o identitetskim „nedaćama“ „Jugo-Švaba“. Likovi njegovog romana ostaju trajno „zaglavljani“ između „dva sveta“, između „tamo i ovde“ i između prošlosti i sadašnjosti, a svojevrsni „mit o povratku“ izražen kroz prenaglašenu nostalgiju za zavičajem predstavlja temelj Mrkićevog narativa. Putem tematske analize romana u radu se razmatraju predstave o integraciji i asimilaciji gostujućih radnika, kao i kulturna značenja koja pisac romana ovim procesima pripisuje.

Ključne reči: migracije i književnost, gastarbajterski roman, Romano Mrkić, Taksist od Minhena

* Rad je rezultat istraživanja na projektu „Antropološko proučavanje Srbije – od kulturnog nasleđa do modernog društva“ (177035) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja RS.

Uvod

- Otkrijte mi ono što sam ne mogu vidjeti. Vašu situaciju iz vaše perspektive, Herr Mandić.
- To je nemoguće, gospodine. Vi možete statistički obuhvatiti probleme, pozabaviti se faktima, brojevima i postocima, ali ne možete ući u moju kožu i odatle vidjeti situaciju.

Mrkić 1980, 131

U navedenom odlomku iz romana *Taksist od Minhena* predstavljen je razgovor koji se odvija u policijskoj stanici između Marka Mandića, taksiste na „privremenom“ radu u inostranstvu i Tonija Vernera, nemačkog sociologa koji piše doktorsku disertaciju o gostujućim radnicima u Nemačkoj i koji je, kako Mrkić objašnjava, „zauzet problemima auslendera“. Pored toga što govori o nepremostivim razlikama između pripadnika emigrantske populacije i članova društva prijema (onako kako ih je sam pisac romana doživio), ovaj odlomak može poslužiti i kao dobar uvod u razmatranje specifičnosti antropološkog pristupa proučavanju migracija u odnosu na druge srodne nauke. Antropološka istraživanja migracija su, kako ističe Karolin Bretel (Brettell 2013, 1–5), usmerena na mikropristup¹, lokalni kontekst i kvalitativno prikupljanje podataka. Takva istraživanja pružaju uvide u proživljeno iskustvo migracije i nude dublje razumevanje načina na koji je u lokalnim, regionalnim i nacionalnim kontekstima migracija postala svojevrсни „način života“ za pojedince koji su, iz različitih razloga, odlučili da napuste svoja prethodna prebivališta. Antropološka proučavanja migracija bave se pitanjima identiteta i pripadanja, odnosom migranata prema prošlosti, njihovim subjektivnim iskustvom, verovanjima i kulturnim vrednostima. Antropolozi ne tragaju samo za odgovorom na pitanja ko, kada i zašto emigrira već nastoje da „kroz etnografiju iskustva bivanja imigrantom“ shvate značenja koja sami migranti pripisuju tom iskustvu, kao i „sociokulturne promene do kojih dolazi zbog napuštanja jednog konteksta i ulazjenja u drugi“ (Brettell and Hollifield 2015, 5). Ukratko, doprinos antropologije proučavanju migracija je, kako smatra Bretelova (Brettell 2013), pomeranje istraživačkog fokusa na lična i pojedinačna iskustva migranata i ogleda se u „davanju glasa migrantima“, u cilju razumevanja kako oni sami doživljavaju migraciju, integraciju, asimilaciju, različite oblike marginalizacije, diskriminacije i eksploatacije u zemljama prijema.

Romani o ličnom iskustvu i subjektivnom doživljaju migracije zato predstavljaju plodno istraživačko tlo za ispitivanje lične tačke gledišta migranata i

¹ Naravno, to ne znači da se pri istraživanju migracija unutar antropološkog pristupa ne posvećuje pažnja širem makrokontekstu i zanemaruju globalni ekonomski trendovi i nacionalne i međunarodne politike koje utiču na migracije.

pružaju inspirativne i dragocene uvide u osećanja, kulturne imaginarijume, pogled na svet i stavove aktera migracijskih procesa (Banić Grubišić 2019, 1163). Kako Kovačević, Antonijević i Trebješanin (2013, 946) napominju, kroz (životnu) priču pojedinca, poput ogledala, oslikavaju se fenomeni proučavane kulture. Različiti migrantski narativi, bez obzira na to da li su ih zabeležili sami migranti u vidu (ne)fiktionalne proze ili pak istraživači koji su ih intervjuisali „nude mogućnost uranjanja u unutrašnji svet migranata“, i time omogućavaju dublje i potpunije razumevanje onih aspekata njihovog života i identiteta do kojih nije bilo moguće doći kvantitativnim istraživačkim metodama (Banić Grubišić 2019, 1164). Ukratko, kritičko razmatranje/čitanje migrantskih književnih svetova nudi važna saznanja i pokreće brojna pitanja kojima se ne može pristupiti kroz statističku analizu (White 1995, 12). Kako ističu King i saradnici (King, Connell and White 1995, x), u istraživanjima migracija koja su najvećim delom bila zasnovana na statističkoj građi, depersonalizovanim anketnim odgovorima u kojima su migranti tek statistički podaci, brojke, nije moguće spoznati:

(s)uštinu toga šta znači biti migrant, šta znači osećati se ili ne pripadnikom zajednice, nacije, društva, šta znači biti pojedinac odvojen od istorije i od osećaja mesta. Takvi pristupi nisu mogli da prikažu nostalgiju, otuđenost, rastrojstvo, egzil, osećanje neukorenjenosti, nemir.

Roman *Taksist od Münchena* može se čitati, a time i interpretirati, na više načina. S jedne strane, reč je o naizgled „lakoj“/ „pitkoj“ žanrovskoj prozi, kriminalističkom romanu prilično jednostavnog zapleta. Glavni lik romana, koji je ujedno i njegov pripovedač, jeste minhenski taksista Marko Mandić. Mandić dvadeset godina živi i radi u Minhenu i oženjen je Nemicom sa kojom ima dvoje dece. Njegov prijatelj iz detinjstva, Luka Vodopija (Medo), kome je Mandić pomogao da nađe „privremeno“ zaposlenje u Nemačkoj, ubio je svog poslodavca Nemca. Taj događaj predstavlja i neposredni povod rastanka Mandića i njegove supruge. Luka Vodopija je u begu i nemački inspektori koji vode istragu ispituju Mandića o njegovom i Vodopijinom životu. Tokom trajanja istrage, nemačka dnevna štampa izveštava o slučaju uz pominjanje brojnih etničkih predrasuda i stereotipa o gostujućim radnicima u Nemačkoj. Mandić i članovi njegove porodice, kao i članovi porodice njegovog prijatelja, dobijaju različite pretnje. Roman se završava pronalaskom i ubistvom počinioca zločina. Kroz petnaest poglavlja romana ispričana je ne samo Mandićeva i Medina gastarbajterska sudbina, već i priče mnogih sporednih likova s kojima su oni povezani. S druge strane, *Taksist od Münchena* se može posmatrati i kao „gastarbajterski roman“ s elementima koji se mogu dovesti u vezu sa biografijom njegovog autora, koji je i sam bio migrant i taksista u Minhenu, a tematsku okosnicu dela čini prikaz svakodnevnog života i problema s kojima su se u SR Nemačkoj susretali jugoslovenski gostujućim radnici prvog talasa. Jednom rečju, u ovom romanu se, kao

i u drugim romanima koje su pisali jugoslavenski gastarbajteri (v. Kovačević i Antonijević 2018; Banić Grubišić 2019), iz insajderske perspektive opisuje svet gostujućih radnika – uslovi i okolnosti njihovog rada u inostranstvu, načini stanovanja i provođenja slobodnog vremena, problema koji se tiču njihove asimilacije i integracije u novo društveno–kulturno okruženje. S tim u vezi, važno je istaći da u analizi ne polazim od verističkog pristupa. Dokazivanje da li je Mrkić verno i „autentično“ predstavio i opisao gastarbajterski svet nije predmet razmatranja ovog rada, već me interesuje koje su deljene kulturne predstave i koncepti komunicirani ovim delom, koja značenja pisac romana pripisuje procesima intergracije i asimilacije migranata.

U prvom delu rada predstavljaju se biografski podaci o piscu. Nakon skiciranja osnovnih žanrovskih karakteristika „migrantske književnosti“ i tzv. „gastarbajterskog romana“ pristupa se analizi dominantnih tema romana *Taksist od Minhena*. Na kraju, iako je nesumnjivo reč o književnom delu zasnovanom na biografskim elementima, o „migrantskom tekstu“ koji je napisan na osnovu proživljenog iskustva, jednog neposrednog višegodišnjeg „posmatranja s učestvovanjem“ gastarbajterskog života u stranoj sredini – po bauštelama, u tmurnim radničkim stambenim naseljama, oronulim i siromašnim iznajmljenim sobama – u završnom delu rada će biti problematizovana ideja o piscu kao nativnom etnografu².

Romano Mrkić (1935 – 2013) – migrant, taksista, pripovedač

O životu i radu Romano Mrkića, hrvatskog književnika i taksiste na „privremenom“ radu u inostranstvu, postoje veoma oskudni dostupni podaci – oni su sadržani u svega nekoliko rečenica koje se nalaze u različitim enciklopedijama i leksikonima hrvatske književnosti (Ćorić 1995; Nemeč 2000; Nemeč 2003; Detoni-Dujmić 2008). Izuzetak predstavlja tekst Z. Rados (2010) koji je posvećen pregledu njegovog književnog stvaralaštva i koji je napisan u čast sedamdesetopetogodišnjice njegovog rođenja,³ ali u kojem je Mrkićeva biografija takođe data tek u naznakama. Ipak, uprkos šturim biografskim informacijama, iz njih se ipak može zaključiti da odlazak iz matične države, odnosno, emigracija po svaku cenu predstavlja najizraženiju crtu Mrkićeve biografije. Romano Mrkić je pokušao da napusti SFRJ u vreme kada je legalna emigracija bila zabranjena.

² Razmatranje pitanja i dilema nativne antropologije, to jest identitetske pripadnosti proučavanoj grupi, prevazilazi okvire ovog rada (o tome v. Narayan 1993; Hastrup 1993; Ryang 1997; Kuper 2003; Milenković 2007).

³ Izuzetnu zahvalnost dugujem prof. dr. sc. Zvezdani Rados sa Odjela za kroatistiku Sveučilišta u Zadru na pomoći prilikom izbora relevantnih bibliografskih jedinica.

Naime, sve do 1962. godine i donošenja „Zakona o amnestiji“ jugoslovenske vlasti su prema pitanju emigracije iz zemlje imale veoma represivan pristup. Kako piše Ivanović (2012, 50), zapošljavanje u inostranstvu je smatrano neprijateljskim aktom, tako da je do liberalizacije vizno-pasoškog režima najveći broj ljudi u inostranstvo odlazio ilegalno, prelazeći granicu bez putnih isprava.

Mrkić je rođen 1935. godine u Bokanjcu kod Zadra. Osnovnu školu je završio u rodnom selu, a nižu gimnaziju u Zadru (Nemec 2000, 511). Zvezdana Rados navodi da je do 1958. godine nekoliko puta bezuspešno pokušavao da napusti SFRJ (Rados 2010, 154). Prvi put je pokušao da pobjegne preko granice 1953. godine zbog čega je kažnjen sa šest meseci zatvora. Mrkić je nakon dve godine ponovo bezuspešno pokušao da pređe granicu. Nakon isteka desetomesečne kazne u zatvoru u Lepoglavi i odsluženog vojnog roka, Mrkić je uspeo da pobjegne u Italiju gde je proveo godinu dana u izbegličkim logorima. Iz Italije potom odlazi u Australiju⁴, te se nakon tri godine vraća u Evropu i jedan kratak period boravi u Francuskoj. U SR Nemačku odlazi 1962. godine i trajno se naseljava u Minhenu gde će do penzije raditi kao vozač taksija. Nakon penzionisanja vratio se u Hrvatsku i posvetio pisanju i slikarstvu (Čorić 1995, 446; Rados 2010, 154). Preminuo je 2013. godine u Zadru.

Mrkićevo književno stvaralaštvo čini sedam romana: *Taksist od Minena* 1980; *Anine noći* 1984; *Iš...* 1986; *Hrvatska komedija* 1990; *Kad zvona utihnu* 2004; *Balada o trubaduru* 2006; *Čuvar tajne* 2007, kao i nekoliko kratkih priča koje su objavljene u hrvatskoj periodici. Romano Mrkić je književne priloge objavljivao u *Zadarskoj reviji*, *Narodnom listu*, *Nedjeljnoj Dalmaciji* i nedeljniku *Vikend*.

Tematizacija iskustva migracije jugoslovenskih gastarbajtera na privremenom radu u inostranstvu predstavlja inspiraciju gotovo celokupnog Mrkićevog proznog stvaralaštva. Naime, kako zapaža Z. Rados (2010, 156), u Mrkićevom prvom romanu *Taksist od Minhena* sadržani su ključni motivi i pripovedački postupci njegove proze. Lik taksiste od Minhena, prema istoj autorki, predstavlja „prototip buntovnog gubitnika, neprilagođenog romantičnog outsajdera“, marginalca i (anti)junaka čije će osobine i deljene životne okolnosti Mrkić preneti i na likove njegovih kasnijih romana. Zajedno sa prvim delom, romani *Anine noći*, *Hrvatska komedija* i *Čuvar tajne* čine gastarbajtersku tetralogiju u kojoj je preko različitih sudbina i iz različitih aspekata prikazana problematika jugoslovenskih ekonomskih migranata. Na primer, u romanu *Anine noći* Mrkić se bavi problemom druge generacije, posebno posvećujući pažnju prikazivanju kompleksnih porodičnih odnosa roditelja gastarbajtera sa njihovom decom koja su ostala u domovini da ih čuvaju rođaci. U *Hrvatskoj komediji* okosnicu romana, čija je radnja smeštena u šezdesete godine prošlog veka, čini razmatranje

⁴ U literaturi se nalaze oprečni podaci da li je Mrkić nakon boravka u Italiji dalje migrirao u Australiju (Rados 2010) ili Austriju (Čorić 1995).

tzv. „push i pull“ faktora, razloga zbog kojih su tadašnji gastarbajteri odlazili na privremeni rad u Nemačku. Junak ovog romana, poreklom iz malog mesta u neposrednom zadarskom zaleđu, kao i brojni gastarbajteri toga vremena, odlazi na šestomesečni rad u Nemačku da bi zaradio novac za dovod vode i izgradnju kupatila, ali na kraju zbog želje za što višim životnim standardom ostaje trajno u Nemačkoj. U poslednjem objavljenom romanu *Čuvar Tajne* takođe je prikazano emigrantsko gastarbajtersko iskustvo kroz „samoanalitičko ispovedanje strastvenog voajera“ (Rados 2010, 158), glavnog lika koji je ujedno i pripovedač i koji je opsednut njegovom psihološkinjom.

Romano Mrkić je književnošću počeo da se bavi relativno kasno, prvi roman je objavio u 45. godini, nakon 18 godina provedenih na „privremenom“ radu u Nemačkoj. Zbog nove izabrane teme, u vreme kada je *Taksist od Minhena* objavljen, književni kritičari su ovo delo ocenili kao „osveženje u hrvatskoj književnosti osamdesetih godina“ (Nemec 2000, 511) i istakli da je sa Mrkićem „hrvatska književnost dobila vrsnoga, ponajboljeg pisca na temu gastarbajterstva, odnosno života naših radnika u tuđini“ (Rados 2010, 154). Kako piše Nemec (2003, 407) autor je u romanu dokumentarističkom preciznošću i živim kolo-kvijalnim jezikom ocrtao muke ljudi na privremenom radu u Nemačkoj. Roman karakteriše tradicionalno, realistično pripovedanje (Nemec 2003; Rados 2010). Takođe, jedna od karakteristika ovog romana je upotreba tzv. „gastarbajterskog jezika“ – u tekstu se nalaze brojni primeri pohrvaćenih nemačkih reči, zatim korišćenje nemačkih fraza i uzrečica koje su ostavljene u izvornom pisanom obliku (v. Banić Grubišić 2019, 1171; o dijasporalnom jeziku jugoslovenskih ekonomskih migranata u Nemačkoj v. Vuletić 2016). Pored toga, Mrkićev roman obiluje brojnim razgovornim lokalizmima geografski vezanim uz dalmatinsko zaleđe (Detoni-Dujmić 2008, 866). Kako napominje Z. Rados (2010, 155), zbog načina na koji je oblikovao fiktivne likove privremenih radnika u Nemačkoj, može se reći da se Mrkić pokazao kao „vrstan poznavalac psihologije marginalaca u tuđini i njihova života uopšte“ i zaključuje da likovi njegovog romana izgledaju tako „kao da bez naknadnog dorađivanja izranjaju iz konkretne životne stvarnosti, iz mučne atmosfere gastarbajterstva i njegova okružja“.

Migrantska književnost u SR Nemačkoj i žanrovske karakteristike gastarbajterskog romana

Pre nego što se pristupi izdvajanju dominantnih tema i motiva romana *Taksist od Minhena* neophodno je Mrkićevo delo kontekstualizovati u širi okvir migrantske književnosti i pojave „gastarbajterskog pisanja“ u SR Nemačkoj. Iako se u ovom radu ne pristupa delu iz perspektive istorije književnosti i književne kritike, smatram da je radi potpunijeg razumevanja Mrkićevog književnog stvaralaš-

tva potrebno dati nekoliko kratkih književno-teorijskih/terminoloških, istorijskih i sociopolitičkih kontekstualnih objašnjenja. Takva objašnjenja su čak i neophodna, jer osvrst na književni stil, žanrovske karakteristike, kao i specifične istorijske, političke, socijalne i kulturne okolnosti u kojima se „gastarbajterski roman“ oblikovao i razvijao, predstavlja nužan preduslov antropološkog čitanja. Uostalom, antropologija književnosti, suštinski utemeljena na interdisciplinarnom pristupu, kako je to istakla De Angelis, tumači „čitalački materijal unutar društvenih, političkih i istorijskih konteksta i pristupa tekstovima ne kao izolovanim artefaktima već kao delovima šire globalne i kulturne matrice“ (De Angelis 2002, 2).

Odgovor na pitanje šta se podrazumeva pod „književnošću migracija“ naizgled se čini sasvim jednostavnim – to su ona književna dela koja tematizuju iskustvo migracije. Frenk (2008, 2), recimo, smatra da se termin „književnost migracija“ odnosi na sva književna dela koja su nastala u doba migracija – ili barem na ona dela za koja se može reći da se bave migracijama“, ali istovremeno napominje i da ovaj termin ne znači da se može govoriti o jednoj sveobuhvatnoj definiciji već da o ovoj vrsti književnosti treba razmišljati u „zamašnjim okvirima bez jasnih linija demarkacije“ (Frank 2008, 21).

Kada je reč o specifičnim karakteristikama književnosti o migracijama, Frenk smatra da ona poseduje nekoliko tipičnih tematsko-stilskih obeležja na koja treba obratiti pažnju prilikom tumačenja književnog dela (Frank 2008, 17). Tačnije, ovaj autor izdvaja osam ključnih potkategorija (ili preduslova) koje razlikuju migrantsku književnost od drugih vrsta književnosti. Prvo, u književnosti o migracijama biografija autora ima presudan uticaj na način pisanja ali i na recepcije dela kod publike. Druga potkategorija odnosi se na to na koji način likovi romana doživljavaju migraciju (da li se migracija u romanu portretira pozitivno ili negativno), treća potkategorija se bavi pitanjima značenja nacije i nacionalizma (kako iskustvo migracije i dvojno pripadanje utiču na poglede autora o nacionalnom identitetu), četvrta se tiče geografske, političke i kulturne kategorizacije migrantske književnosti (na koji način se geografski određuje ova književnost – da li u smislu mesta objavljivanja književnog dela, jezika na kojem je delo pisano, porekla autora ili na osnovu zemlje useljenja), dok se peta potkategorija odnosi na procese globalizacije, odnosno tiče se širih transformacija savremenog svakodnevnog života. Ukratko, prema ovom autoru, migrantska književnost bavi se pitanjima ličnog, nacionalnog i kulturnog identiteta. Frenk smatra da u romanima o migraciji, istorija i geografija postaju ključne komponente u procesu konstrukcije identiteta – autori romana služe se vremenskim i prostornim izmeštanjem u pokušaju da ponovo napišu i ponovo izmisle identitete čija je osnovna karakteristika kulturna hibridnost (Frank 2008, 19). Kada je reč o stilskim obeležjima, Frenk (2008, 19–20) smatra da posebnu pažnju treba obratiti na strategije pripovedanja (npr. multiperspektivizam), kompoziciju romana (način na koji su elementi romana povezani, odnos prema

hronologiji i kauzalnosti) i jezik (heteroglosija, bilingvizam, i drugi indikatori autorove pozicioniranosti između dve kulture). Prema Frenku, šta će se označiti kao književnost migracija umnogome zavisi od toga da li je u tumačenju prednost data socijalnom kontekstu ili sadržaju/formi književnog dela, kao i od autorstva dela (da li su sami migranti bili pisci ili su to autori nemigrantskog porekla). Pojedini teoretičari koji su se ovim pitanjem bavili zagovaraju stanovište da poreklo pisca u određivanju književnosti o migracijama nije od presudnog značaja (Adelson 2005, 23). Nisu svi pisci migranti skloni prihvatanju etikete „migrantska književnost“; recimo, bosansko-nemački pisac Saša Stanišić je kategorički odbija (Craith 2015, 92).

Smatram da je unutar polja književnosti o migracijama jugoslovenskih gostujućih radnika korisno ustanoviti jednu načelnu podelu na osnovu autorstva dela, posebno ukoliko se data dela kasnije koriste u istraživanju kao moguća etnografska građa. Takva podela je nužna iz više razloga. Prvo, zato što su motivi autora da se uopšte bave pisanjem o datoj temi različiti. Iako je jasno da se pitanje motivacije pisaca ne može generalizovati jer „njihovi motivi mogu biti višestruki i različiti“ (White 1995, 9), autori koji su se bavili proučavanjem migrantske književnosti posebno naglašavaju potencijalni „psihološki/terapeutski značaj“ koji ona može da ima za njene autore – pisanje gostujućih radnika u Nemačkoj shvatano je kao „terapeutski proces samootkrića“ (Burns 2007, 359). Prema Fišer i Mekgowan, ova književnost označena terminom „betroffenheitsliteratur“ („književnost pogođenih“) posmatrana je kao vid „terapeutskog pisanja žrtava socijalnih procesa, koji artikulišu, objektivikuju i uspostavljaju zajedničko iskustvo beležeći ga u jednostavnoj, konvencionalnoj i najčešće autobiografskoj formi“ (Fischer and McGowan 1995, 42). U istom ključu, italijanska umetnička organizacija ALFA tumačila je pisanje gostujućih radnika u Nemačkoj kao „mehanizam preživljavanja“, kao vrstu terapije koja može da pomogne migrantima u prevazilaženju i suočavanju sa čežnjom za domom, beznađem i tugom zbog odvajanja od porodice (Chin 2003, 68–69). Takođe, kako piše Vajt (White 1995, 9), budući da je veliki broj migrantskih romana izrazito autobiografskog karaktera oni, osim što proizilaze iz jake lične motivacije pisca i moguće „potrebe za katarzom“, kroz akt pisanja istovremeno doprinose i „redifinicijama identiteta“. Drugo, bez obzira na komplikovani odnos između fikcije i stvarnosti, ograničenja i potencijalne epistemološke manjkavosti, u ovim delima je akcenat na pokušaju da se ponudi lična tačka gledišta migranata. Na kraju, sagledavanje tekstova nemigrantskih pisaca koji su nastojali da „verno prenesu“ iskustvo migranata⁵ i tekstova čiji su autori bili migranti u kompara-

⁵ Teraoka (1989) se bavila analizom najznačajnijih/najpopularnijih knjiga koje su pisali nemački autori o turskim migrantima u SR Nemačkoj (Max von der Grün – *Leben im gelobten Land: Gastarbeiterportraits*; Ginter Wallraff – *Ganz unten*; Paul Geiersbach – *Bruder, muss zusammen Zwiebel und Wasser essen! Eine türkische*

tivnoj perspektivi, zasigurno bi pokazalo da ova dela poseduju izvesne razlike u načinu pisanja, objavljivanju i kasnijoj promociji dela, njegovoj recepciji i/ili nameravanoj/ciljnoj čitalačkoj publici. S tim u vezi, potrebno je napomenuti da su (jugoslovenski) pisci gastarbajteri za širu književnu javnost/publiku u najmanju ruku većinom nepoznati autori, a njihovi romani su uglavnom tretirani kao opskurne knjige do kojih je ponekad teško doći uobičajenim kanalima nabavke.

U ovom radu ću zbog toga koristiti termin „migrantska književnost“ za onu prozu i poeziju koju su pisali jugoslovenski gostujući radnici, autori koji su iz lične perspektive tematizovali migrantsko iskustvo⁶, nasuprot „književnosti o migracijama“ koja obuhvata ona književna dela koja su pisali autori koji nisu bili migranti i u čijim delima se o migraciji i migrantima piše „sa strane“⁷.

Kada je reč o književnom stvaralaštvu gostujućih radnika u SR Nemačkoj potrebno je napomenuti da ne postoji konsenzus o odgovarajućem i dovoljno sveobuhvatnom nazivu kojim bi se imenovala ova specifična vrsta književnosti (Teraoka 1987, 82; Suhr 1989, 74; Fischer and McGowan 1995, 42; Adelson 2005, 23; Nic Craith 2015, 85). Književnost gostujućih radnika označavala se na različite načine u skladu sa kulturnom i ideološkom/političkom pozicijom autora i izdavača, i kako objašnjava Teraoka (1987, 82), ono što se naziva književnošću gastarbajtera predstavljalo je predmet žive debate jer je pitanje njenog određenja pre svega predstavljalo političko pitanje. Neki od termina koji su od osamdesetih godina prošlog veka, u periodu „procvata“ ove vrste književnosti (Adelson 2005, 15), korišćeni sa ciljem njenog bližeg određenja su: *književnost gastarbajtera* (Gastarbeiterliteratur), *književnost pogođenih* (Betroffenheitsliteratur), *književnost stranaca* (Ausländerliteratur), *književnost migranata* (Migrantenliteratur), *književnost stranaca koji pišu na nemačkom jeziku* (Literatur deutschschreibender Ausländer) itd. Ova razlika u terminologiji, kako smatra Nik Krejtova (Nic

Familie in Deutsch). Zajednička nit ovih dela koja pripadaju žanru dokumentarističke reportaže jeste pokušaj da se život i kultura stranih radnika u Nemačkoj prikažu iz perspektive turskih migranata, iz lične tačke gledišta Drugog (Teraoka 1989, 105–106). Kako Teraoka pokazuje, iako je namera pisaca bila da direktno i verodostojno prenesu migrantsko iskustvo u prvom licu i navodno bez naknadnih uredničkih izmena, ova dela ne samo da obiluju etničkim stereotipima već služe kao sredstvo promocije političke i ideološke pozicije njihovih autora.

⁶ Kao primeri „pisaca gastarbajtera“ mogu se navesti pripadnici prvog talasa jugoslovenske ekonomske migracije Drago Trumbetaš, Vera Kamenko, Romano Mrkić i Rade Adamović. To su autori koji su dugi niz godina proveli na „privremenom“ radu u inostranstvu baveći se različitim poslovima, a pisanjem (kao i objavljivanjem romana o njihovom migrantskom iskustvu) su najčešće počeli da se bave nakon završetka njihove gastarbajterske karijere (o tome više u Banić Grubišić 2018; Kovačević i Antonijević 2018; Banić Grubišić 2019).

⁷ Na primer to je roman *Gost* srpskog pisca Drage Bugarčića ili roman *Gastarbajteri* hrvatskog književnika Ivana Raosa.

Craith 2015, 85–86), uslovljena je promenom socijalnog konteksta u SR Nemačkoj, odnosno konstantnim prilivom i stalnim nastanjivanjem sve većeg broja migranata, te se zbog toga termin „književnost stranaca“ ne može primeniti na drugu ili treću generaciju migranata koji su rođeni u Nemačkoj i nemački im je maternji jezik. Prema pojedinim teoretičarima, termin gastarbajterska književnost je, pored toga što je previše ograničavajući, i pojam koji nosi negativne i stigmatizujuće konotacije (Suhr 1989, 74). Bez obzira na to što se pojam „gostujući radnici“ upotrebljava za bliže određenje onih migranata koji su najčešće putem različitih programa regrutacije radnika otišli na „privremeni“ rad u inostranstvo i u zemljama prijema se na kraju trajno nastanili, najčešće pod nezavidnim životnim i radnim uslovima (Bartram, Poros and Monforte 2014, 76–77), nemački izraz gastarbajter se u kolokvijalnom govoru najčešće koristi da označi pojedince koji su zbog niskog nivoa obrazovanja, načina života i ponašanja predmet podsmeha (v. Marković 2009). Drugim rečima, u domaćem, ali i nemačkom kontekstu⁸, termin gastarbajter je pokazatelj „duboke jezičke nelagode“ (Popović 2008, 11). S druge strane, u kontekstu ranog razvoja književnosti nemačkih gostujućih radnika, termin je, zajedno uz naziv „književnost pogođenih“⁹, isprva korišćen u afirmativnom tonu – grupa okupljena oko autora Franka Biondija i Rafika Šamija, kao i udruženja PoliKunst (Polynationaler Literatur und Kunstverein) preuzela je ovaj termin da bi se ukazalo na ironiju i sociokulturne kontradikcije koje pojam gastarbajter (gost-radnik) sadrži. To je bio jedan vid provokacije nemačke javnosti, sa jasnim političkim ciljem da se putem pisanja i objavljivanja književnih dela kritikuje nepovoljan položaj radnika i utiče na stvaranje veće solidarnosti među njima (Teraoka 1987, 83). U okviru književnog serijala *Südwind-Gastarbeiterdeutsch* koji su početkom osamdesetih oni pokrenuli, objavljivana su književna dela na nemačkom jeziku čiji je fokus bio na otkrivanju problema s kojima su se radni migranti u Nemačkoj suočavali (Suhr 1989, 81). To je bila pretežno ispovednička i dokumentaristička proza snažnog aktivističkog naboja, koja je bila u skladu sa njihovim uverenjem da književnost treba da bude instrument kulturnog otpora (Burns 2007, 359). Nasuprot „opozicionoj retorici“ umetničkog i radničkog kolektiva PoliKunst, autori okupljeni oko izdavačke kuće Ararat, u okviru koje su se objavljivala izdanja klasične turske književnosti na nemačkom jeziku, zagovarali su stav da književnost gostujućih

⁸ Kako objašnjava Ivanović (2012), na početku angažovanja inostrane radne snage u Nemačkoj koristio se izraz *Fremdarbeiter* koji u doslovnom prevodu znači „strani radnik“ i koji je u zvaničnoj komunikaciji napušten 1962. godine i zamenjen izrazom „gostujući radnici“ (*Gastarbeiter*). Početkom sedamdesetih u upotrebu je ušao novi termin „inostrani posloprimaoci“, da bi danas umesto njega korišćena oznaka „ljudi sa migracionim poreklom“ (Ivanović 2012, 26).

⁹ Književnost pogođenih (*Literatur der Betroffenheit*) je naslov programskog eseja koji su 1981. godine objavili Frank Biondi i Rafik Šami. U ovom pionirskom tekstu autori objašnjavaju funkciju i cilj književnosti gostujućih radnika.

radnika pre svega treba da doprinese boljem međukulturnom razumevanju imigranata i domaćeg stanovništva (Teraoka 1987, 87). Drugim rečima, književnost stranaca trebalo je da pospeši interkulturnu komunikaciju i olakša socijalnu i kulturnu integraciju migranata (Chin 2003, 63–67). Prema T. Li (Lee 2011, 69), značaj ove gastarbajterske književnosti, odnosno književnosti pogođenih, bio je pre u njenom, najčešće biografskom sadržaju i vankontekstualnim, sociopolitičkim implikacijama, nego u inherentnoj književnoj/umetničkoj vrednosti dela čija je svrha bila „informisanje nemačke javnosti o ekonomskoj bedi, krizi identiteta i iskustvu kulturne konfuzije radnih migranata“.

Načelno, u odnosu na različite generacije migranata, migrantska književnost se može tematski podeliti na tri faze koje odgovaraju promeni perspektive od emigranta ka imigrantu, to jest označavaju pomeranje fokusa sa zemlje porekla na zemlju stalnog nastanjanja (Dunphy 1985, 2). Naime, kako objašnjava Danfi, romani prve faze, odnosno romani koje su pisali pripadnici prve generacije, napisani su na maternjem jeziku, u njima se opisuju različiti problemi i teškoće s kojima se gostujući radnici u stranom okruženju suočavaju, teški uslovi rada, sudar kultura, nada o povratku u zavičaj, ambivalentan odnos prema pripadnicima većinskog društva. U drugoj fazi, prema ovom autoru, dolazi do promene u perspektivi, jer privremena migracija postaje trajno stanje (Dunphy 1985, 6), što na kraju vodi proširivanju tematskog okvira ka prikazivanju problema i identiteta druge generacije, razmatranju generacijskog konflikta između roditelja gastarbajtera i njihove dece, i prikazivanja zemlje prijema na jedan pozitivniji način. Drugim rečima, u drugoj fazi razvoja migrantske književnosti prikazane su „snaga i optimizam generacije koja počinje da pripada“ (Dunphy 1985, 12). Treća faza označava konačno napuštanje „geto mentaliteta“ i iskorak iz sopstvene etničke zajednice. Veze sa zemljom porekla postaju labavije i dolazi do harmoničnog suživota sa pripadnicima većinskog društva (Dunphy 1985, 21). Iako je ovaj autor pisao o razvoju turske književnosti u Holandiji, njegovi zaključci su korisno polazište za razmatranje književnosti gastarbajtera uopšte. Tematski i sadržinski, roman *Taksist od Minhena* se u potpunosti uklapa u Danfijevo određenje migrantske književnosti prve faze.

„Svejtovi su nam različiti jer si gastarbajter“ – tematski okvir romana *Taksist od Minhena*

„Kažem da znam kako i zašto nastaju izolacije, ali ako si auslender, ona je programirana već unaprijed“ Mrkić 1980, 135

Za razliku od drugih migrantskih pisaca u SR Nemačkoj (italijanskog ili turskog porekla), Romano Mrkić nije objavljivao književne testove na jeziku

zemlje prijema, niti je, koliko je meni poznato, bio povezan sa nemačkim umetničkim ili radničkim udruženjima koja su se bavila izdavanjem i popularizacijom književnih dela gostujućih radnika. To je verovatno razlog zbog kojeg u preglednoj literaturi koja se bavi fenomenom književnosti gostujućih radnika u Nemačkoj (Teraoka 1987; Suhr 1989; Fischer and McGowan 1995) nema pomena književnih dela gastarbajtera sa ovih prostora¹⁰. Mrkić je, kao i drugi jugoslovenski gastarbajteri pisci, pisao na maternjem jeziku, odnosno naizmenično koristeći određene nemačke fraze, „gastarbajterski žargon“ i maternji jezik.

Tematski, Mrkićev roman je tipičan gastarbajterski roman napisan od strane migranta prve generacije. Naime, gradivne teme romana *Taksist od Minhena* – nostalgija za zavičajem, prikazivanje predrasuda i stereotipa prema gostujućim radnicima, problema koji se tiču njihove integracije u novo društveno i kulturno okruženje i razmatranje identiteta „Jugo-Švaba“ – predstavljaju karakteristične, zajedničke teme gastarbajterskih romana objavljenih početkom osamdesetih godina prošlog veka u SR Nemačkoj. U preglednim radovima koji se bave istorijom i analizom sadržaja književnosti gostujućih radnika turskog i italijanskog porekla, kao „tipične teme gastarbajterske književnosti“ navode se:

...(i)ronična sećanja na nekadašnje snove o bogatstvu kao motiv migracije, život po motelima, izolacija, zbuñjenost zbog stranog jezika i kulture, svakodnevna iskustva predrasuda i rasizma, bolest nastala usled stresa, korupcija tradicionalnih vrednosti i ponekad grubo smeñtanje korena migrantskih problema u kapitalistički sistem. (Fischer and McGowan 1995, 45)

Ili, kako to slikovito objañnjava Teraoka (1987, 81–82), prema čijem je mišljenju u gastarbajterskoj književnosti nerazumljivi Drugi prekinuo tišinu i počeo da uzvraća i da se obraća Zapadu:

Oni su pisali o svom osećanju izolovanosti dok sedište pored njih ostaje prazno u prepunom autobusu, o optuživanjima da su kriminalci, hapšenju zbog krađe kada samo probaju jaknu u butiku, mržnji i neprijateljstvu (društva zemlje prijema) koju su doživljavali na svakodnevnom nivou, posmatrajući kako su psi u Nemačkoj tretirani sa većom empatijom nego strani radnici. Takođe, pisali su o njihovim osećanjima otuđenosti kada se kao Švabe vrate u domovinu.

Pomoću navedenih tema koje se u romanu *Taksist od Minhena* na više nivoa međusobno preklapaju i prožimaju celokupan tekst – od zapleta, preko dijaloga do brojnih unutrašnjih monologa glavnog lika – Mrkić progovara o sopstvenom doživljaju odbačenosti, izolovanosti, usamljenosti i poniženosti radnika na „privremenom radu“ u Nemačkoj.

¹⁰ Izuzetak predstavlja autobiografsko delo Vere Kamenko koje je uz znatne uredničke intervencije objavljeno na nemačkom jeziku (v. Kovačević i Antonijević 2018; Banić Grubišić 2019).

Nostalgija za zavičajem kao model postojanja

Nostalgija i idealizacija vezana za zemlju porekla, nada o povratku u zavičaj, predstavlja uobičajenu temu migrantskih narativa (King et al. 1995; White 1995; Fischer and McGowan 1995; Tannenbaum 2007) i najizraženija je u onim književnim tekstovima koje su pisali migranti prve generacije (Dunphy 1985). Za Marka Mandića, glavnog junaka romana *Taksist od Minhena*, koji već dve decenije živi i radi u Minhenu, nostalgija za zavičajem gotovo predstavlja model postojanja. Ta čežnja za rodnim krajem prevashodno se ispoljava kao čežnja za prošlošću i za izgubljenom zajednicom. Dihotomija između „ovde i sada“ i „tamo i nekad“ je osnovna preokupacija Mandićevih unutrašnjih monologa. Nasuprot sadašnjosti, života u sterilnoj i otuđenoj Nemačkoj, koja „steže kao obruč“ i gde su „ljudi kao miševi, svaki u svom kavezu“ (Mrkić 1980, 11), gde nema bliskih komšijskih veza – „(č)ak i poslije šest godina vrata uz vrata, ne znaš tko je susjed, a kamoli da si mu ikad povirio u stan“ (Mrkić 1980, 97) – stoji romantizovana zajednica toplih, nesebičnih i neposrednih ljudi – „Mi smo imali ideale u ono poslijeratno doba. Čovjek je onda bio još čovjek. Drug je bio drug, a od jedne cigarete su pušila trojica“ (Mrkić 1980, 59). Mrkić kroz pripovedanje glavnog lika iz strane u stranu romana paradoksalno idealizuje nekadašnje siromaštvo koje ga je i odvelo „trbuhom za kruhom“ na privremeni rad u inostranstvo, kao i društveni i politički sistem koji ga je u dva navrata i uz višemesečnu zatvorsku kaznu sprečio da to uradi.

Konstantna razmišljanja (na prostorno-vremenskoj ravni izražena kroz opoziciju „tamo i ovde“ i „sada i nekad“) glavnog lika o opaženim prednostima, nedostacima i nepremostivim razlikama između dva sveta ispoljavaju se i u poređenju dva politička sistema i društvena uređenja – jugoslovenskog i nemačkog. Naime, bez obzira na to šta je predmet razgovora Mandića i pripadnika većinskog društva, njihov dijalog se gotovo uvek završi autorovom kontemplacijom na temu života u socijalizmu i kapitalizmu. Na primer, Mandić jednom prilikom kaže:

Zašto ja onda stojim ovdje? Zašto se ne vratim u raj komunistički? Zašto sam ga uopće napustio? Već bezbroj puta su mi ta pitanja postavljana, pa ako nekom i odgovoriš, neće ili te ne može razumjeti. Paradoks. To ti je nekako, kao kad tanku, vitku djevojku voliš, a debelu i masnu oženiš. (Mrkić 1980, 54–55)

Mandićeva žal za prošlim vremenima i odrastanju u socijalizmu predstavlja personalnu nostalgiju u kojoj se idealizuje lično zapamćena prošlost (Kovačević, Trebješanin i Antonijević 2013), u kojoj je za glavnog junaka romana sve bilo lepše i bolje – od meseca na nebu koji je bio čarobniji, preko političkog poretka do načina na koji se ljudi ophode jedni prema drugima – bez obzira na činjenicu da je upravo iz egzistencijalnih razloga emigrirao u Nemačku (ne-

koliko puta je u romanu ponovljeno da ga je glad odvela put inostranstva) i da sada sit kontemplira nad svojom nesrećnom sudbinom i žali za propuštenom mladošću:

Bili smo tada sretniji, a ničega nismo imali. I te kako da smo imali. Mnogo. Jedno drugog. Uzajamna je pomoć bila prva zapovijed. U svakom čovjeku imao si prijatelja i brata. Imao si nade. (Mrkić 1980, 211)

Uprkos tome, Mandić prema ideji povratka ima sasvim ambivalentan odnos. On je često, posebno kada govori o domovini, prilično dvosmislen i konfuzan. Na trenutak čini se da gaji izvesnu nadu da će se jednom vratiti u domovinu i stiće se utisak da ga upravo ta nada „održava“ u stranom svetu, da bi se već u sledećem sasvim racionalno upitao da li to uopšte i ima smisla. Svestan je da je nakon dvadeset godina u Nemačkoj promenio navike i ponašanje, i da je prihvatio jedan drugačiji sistem vrednosti, nespojiv s onim koji vlada u domovini: „U kuću ne smijem, jer sam predugo izdržao u kapitalizmu, pa bih njime uprljao čisti socijalistički pod“ (Mrkić 1980, 214). Prema Vajtu, ambivalentnost predstavlja zajedničku, deljenu karakteristiku mnogih migrantskih narativa (White 1995, 3–4). Ta ambivalentnost izražena je kroz odnos migranata prema prošlosti i sadašnjosti (da li je bilo bolje onda ili sada?), prema budućnosti (da li zadržati „mit o povratku“ ili ostati?), prema društvu prijema (osećanja poštovanja naspram nenaklonosti), prema standardima ponašanja (da li se držati starih modela ponašanja ili ih se odreći?).

Gastarbajterska čežnja za zavičajem, ali i svest da se u domovinu verovatno nikada neće vratiti, u romanu je prenetu putem opisa nedeljnih popodneva koja oni provode na minhenskoj železničkoj stanici. Železničke stanice, kao mesta gde su jugoslovenski gastarbajteri prve generacije najčešće provodili slobodno vreme, predstavljale su, kako piše Ivanović (2012, 234), takoreći „neformalne klubove“ jer se jugoslovenski klubovi, čija je delatnost podrazumevala organizaciju kulturnih i sportskih dešavanja, osnivaju tek od sedamdesetih godina (v. Rašić 2017). Mrkićevi gastarbajteri na železničku stanicu dolaze svakog vikenda, „suočeni s vremenom koje im prazno leti iz ruku“, nedeljna podneva provode družeći se, razgovarajući o vestima iz domovine, sportu i planovima za budućnost:

Ožive uspomene. Probudi se nostalgija. Neka mora se spusti na njihova ionako monotona raspoloženja, neka melankolija se usadi u srca ljudi u tuđini, neka tuga i čežnja za toplinom zavičaja, a on je daleko, pa su nesretniji nego inače, jer baš nedjeljom popodne je najljepše i najtoplije kod kuće među svojima...Na večer se razidu nečujno svaki u svom smeru, u svoju baraku i hladnoću novog tjedna, a druge nedjelje će ih ista sila dovesti na kolodvor. (Mrkić 1980, 124–125)

„Prokleti, neodgojeni svijet“ – etničke predrasude i stereotipi prema gostujućim radnicima

Značajan deo Mrkićevog romana posvećen je opisivanju načina percepcije gostujućih radnika od strane domaćeg stanovništva – kako ih većinski Drugi doživljavaju, ali i kako oni sami sebe doživljavaju u odnosu na percepciju većinskog stanovništva. Pri tome, Mrkić i domaće stanovništvo i gastarbajtere opisuje crno–belo, uz brojne kulturne stereotipe i etničke predrasude koje jedni o drugima imaju. Nemci su po pravilu prikazani kao hladna, distancirana i izveštačena populacija. Tako, govoreći o nemačkoj dobroti, Mrkić piše:

(j)er su i te dobrote kao fabricirane na lancu, poput volkswagena, prvoklasne, nenadmašive, perfektne i nadljudske. Kao i sve njemačko, tako su i dobrote Nijemaca bolje i superiornije od tuđih dobrota, pa je svako bliženje osuđeno na neuspjeli odnos učitelja i učenika. U svojoj dobroti Nijemac će stati podučavati stranca kao nedoraslog dječaka. (Mrkić 1980, 126)

S druge strane, o nemačkoj percepciji gostujućih radnika, o „zgražanju normalnog domaćeg svijeta“ kada nedeljom popodne na minhenskoj železničkoj stanici sretnu gastarbajtere, „ološe“ i „stoku koju bi trebalo potamaniti, kastri-rati i otjerati“ Mrkić piše:

(j)er su nečisti i neuredni, smrde i pogledi su im tamni, jednako su tamnih lica i brkova i jedva su pismeni, ne znaju njemački i napastuju žene. Valjalo bi zabraniti da se kanaki skupljaju na stanici, pa pristojan svijet ne može ni proći. (Mrkić 1980, 126)

Mandićeva supruga Inga o njegovim zemljacima gastarbajterima najčešće govori u podrugljivom tonu i sa neskrivenom dozom prezira označava ih kao „divljake proklete“, „stoku“, „marvu neodgojenu“, „barbare“ (Mrkić 1980, 9). Za nju su svi gastarbajteri isti: „Naravno da ga poznam, njega i sve ostale. Oni su svi isti komesaru: nož i cak! Takvi su oni. Svi i dok je njih, vi policajci nećete ni osetiti što znači besposlica“ (Mrkić 1980, 18). Dakle, u Mrkićevoj viziji mešoviti brak između gostujućeg radnika i Nemice osuđen je na neuspeh jer oni dolaze iz kulturološki različitih, nespojivih svetova. Mandićevo poreklo, njegovo ponašanje i kulturne vrednosti predstavljaju izvor njihovih brojnih porodičnih svađa. U tim trenucima, Mandić je za svoju suprugu „svinja pijana“, „bijedna siromašna mrcina“ (Mrkić 1980, 10), koja „smrdi po luku“ (Mrkić 1980, 15).

Mrkić piše da su gastarbajteri segregirani ne samo u prostornom smislu/kada je reč o njihovom stanovanju, već da i u slobodno vreme oni imaju veoma malo ili nimalo kontakta sa domaćim stanovništvom. Kulturna segregacija gostujućih radnika izražena je kroz prostore u kojima provode slobodno vreme. Ukratko,

u kafanama gastarbajteri uvek sede za „svojim stolom“, njihov život u zemlji prijema odvija se u jednom strogo odeljenom svetu: „kao da tako stoji u knjigama. Kao da je to neki neporecivi zakon kristalizacije, ili selekcije gastarbajteri dobiju uvijek ‘svoj stol’, ma koja prilika bila. To jest, oni sami odaberu drugi stol, jer znadu unaprijed da je tako bolje (Mrkić 1980. 176). Na drugom mestu, baveći se razmišljanjima o kompleksima, osećanjima izolovanosti i poniženosti Jugo-Švaba Mrkić zaključuje:

Da se njima pomogne zaista, valja im uzeti kompleks manje vrijednosti i onaj subjektivni osjećaj da su nepoželjni i nekome na teretu. Treba se s njima ophoditi kao čovjek sa čovjekom, a ne kao gazda sa slugom, ili neki dompter s medvjedom, kojeg dresira za cirkusku numeru. (Mrkić 1980, 135)

Odnos sluga – gospodar, odnosno najamni radnik – poslodavac, jedini je kontakt koji prema Mrkiću strani radnici i Nemci mogu da ostvare. I to ne važi samo za poslovnu sferu, već i za porodične i druge odnose (Mandićeva supruga Nemica Inga je istovremeno i njegov poslodavac; njegov prijatelj Vodopija je vibrator od krvi i mesa koji služi zadovoljenu seksualnih nagona svoje šefice). U Mrkićevoj viziji, gastarbajteri su potrebni samo dok imaju svrhu i određenu korist za pripadnike većinskog društva. Nakon obavljanja posla koji se od njih očekuje „treba da idu otkud su i došli“. Drugim rečima, kako Mrkić naglašava:

(n)o među Nijemcima je gastarbajter čovjek druge klase. Indirektno mu daju do znanja da je suvišan, persona non grata i da se gubi, što je mnogo gore jer ne možeš ništa protiv, a diže komplekse i ugriza za dušu. (Mrkić 1980, 176)

Radnici koji su u Nemačku došli iz siromašnih, nerazvijenih krajeva, kako beleži Mrkić, prešli su put „gladi i bijede u dostojan život“, načinili prelaz iz „kamenog u savremeno doba“ (Mandić 1980, 163). Ipak, oni, kako ih Mrkić prikazuje, nisu usvojili navike i vrednosti lokalnog stanovništva, već njihov „oročeni boravak“ provode čvrsto se držeći tradicije sopstvene grupe, izloženi etničkim predrasudama, poniženi i prostorno segregirani u etničkim enklavama. Takav Mrkićev subjektivni doživljaj, konstantno insistiranje (i književno dokazivanje) marginalnog položaja jugoslovenskih gastarbajtera koje većinsko društvo stigmatizuje i posmatra u okvirima negativnih stereotipa, u suprotnosti je s istorijskim izvorima koji govore da se „jugoslovenskim radnicima činilo da su na neki način povlašćeni u odnosu na pripadnike drugih nacionalnosti“, da „oni nisu doneli svoja sela u gradove“ jer su u proseku imali osam razreda škole više u odnosu na druge strane radnike u Nemačkoj, a samim tim i veće plate, bolje životne uslove i nisu se mnogo razlikovali od domaćeg stanovništva (Ivanović 2012, 307).

„Zar on ima već i Nijemca za prijatelja?“ –
problemi vezani za socijalnu i kulturnu integraciju
prve generacije jugoslovenskih gastarbajtera

Kao glavne razloge slabe integrisanosti jugoslovenskih gastarbajtera prve generacije u društvo prijema, Ivana Dobrivojević (2007, 96) navodi „nepoznavanje jezika, nisku ličnu kulturu i primitivan model ponašanja“. Junak romana Marko Mandić ne poseduje ni jednu od navedenih karakteristika, a opet se ne oseća delom nemačkog društva i kulture. Teškoće, pa čak i nemogućnosti potpune integracije i adaptacije gastarbajtera u novo i drugačije društveno i kulturno okruženje, u romanu se prikazuju putem socijalnih odnosa glavnog lika sa pripadnicima većinskog društva: kroz nerealizovano formiranje bližih veza/prijateljstava sa Nemcima, zatim kroz narušenu porodičnu dinamiku u mešovitom braku i preko kontakta glavnog lika sa predstavnicima nemačkih institucija. Otkako se desilo ubistvo, nemački komesar svakodnevno ispituje Mandića o njegovom najboljem prijatelju, ubici Luki Vodopiji. Mandić obaveštava čitaoca kako se prilikom tih razgovora oseća, kada predstavnici nemačkih institucija na njega gledaju „odozgo“, sa visine, kao na „neko subhumano biće, guštera ili bubašvabu, što ga samo treba prignječiti nogom i riješiti problem“ (Mrkić 1980, 46). Krnja, polovična integracija Marka Mandića je ilustrativno prikazana i kroz brojne porodične svađe sa Ingom. Koren njihovih svađa je u tome što, kako Mandić objašnjava, ona „hoće natrag u svoje društvo“:

Ona želi i mora natrag u svoj element, a može to jedino bez mene. Nema ništa protiv mene i auslendera u principu. Nema više ni prijatelja, ni prijateljica, svi su je zaboravili. Oseća se kao neki bastard, odbačen u stranu, pa, ostane li dalje uza me biće joj samo teže i gore. Najzad joj neće biti mjesta u društvu: niti u njemačkom niti u mome, jer se ništa od mojih obećanja nije ispunilo. Ona će i među mojima biti nula, tek Švabica. I jezična je barijera viša, negoli je to prije zamišljala. (Mrkić 1980, 34–35)

Mrkić sasvim jasno zaključuje kako je mešoviti brak između gostujućeg radnika i Nemice osuđen na neuspeh, Mandićeva supruga Inga tokom njihovog višegodišnjeg braka često se osećala suviše, izopšteno i izolovano, posebno u trenucima druženja sa njegovim zemljacima: „sastajali smo se često po vancimerima, pjevali, veselili se, pili, pričali, a razgovori dobiju krila kad su na materinjem, čovjek odleti u domovinu, a ona to nije mogla slijediti...“ (Mrkić 1980, 36).

Na kraju, jedan pasus iz romana savršeno dobro opisuje Mrkićev odnos prema integraciji, asimilaciji i adaptaciji, odnosno njegov stav o životu u tuđini uopšte:

Moja skepsa temelji se na iskustvu mnogih poraza. Već sam, eto, dvadeset godina tu. Ne mogu reći da nisam pristojan i solidan gost. Vladam i jezikom. Žena mi je Njemica. Djeca govore bavarski, pa svejedno, nekad je da poludiš. Osjećaš se usamljen, napušten, izoliran, ponižen i bezvrijedan, kao da si proklet. Eto, još jučer je inspektor rekao da su sve kurbe koje se s nama upuštaju, i kakva je to solidarnost? Kakve komunikacije? A ne pitaj, koliko sam pokušavao, žrtvo-
vao i trudio se da bude sporazumijevanja. (Mrkić 1980, 134–135)

Mandić je, dakle, na spoljnom nivou prilično dobro adaptiran u stranoj sredini. Govori jezik zemlje prijema, dugi niz godina je u mešovitom braku, njegova deca govore nemački. On je „ispunio“ sve „preduslove“ i asimilovao se u društvo prijema. Prihvatio je vrednosti i ponašanja većinske kulture, barem kada je u pitanju kritika životnih praksi i ponašanja njegovih zemljaka u Nemačkoj. Ipak, on se i dalje ne oseća pripadnikom društva i kulture domaćeg stanovništva, već naprotiv smatra da je međukulturna komunikacija praktično nemoguća i sebe, čak i posle dve decenije provedene u Nemačkoj, smatra gostom.

„(j)a sam tek radnik, primitivan i vulgaran“ –
o (samo)identifikaciji Jugo-Švaba

Iako u romanu čitamo o sudbinama i osećanjima zamišljenih likova i pratimo zaplet koji predstavlja plod mašte pisca, razmišljanja, strepnje, strahovi i nade njegovog glavnog junaka, nesumnjivo proizilaze iz subjektivnog doživljaja i ličnog iskustva pisca. Kao što je već pomenuto, Marko Mandić je svojevrsni alterego Romana Mrkića. Brojni unutrašnji monolozi Mandića, kao i Mrkićevo esejiziranje na različite teme o sociokuturnom životu nemačkih gostujućih radnika, pružaju nam u uvid u načine na koje Mrkić, posredstvom fikcionalnog književnog sveta, progovara o sebi i svom doživljaju migracije. Dakle, istovremeno je reč i o piščevoj konstrukciji identiteta gastarbajtera, njegovom pripisivanju određenih karakteristika (koje mogu ali i ne moraju da imaju uporište u realnosti), i o ličnoj tački gledišta pisca migranta koji je kao neposredni učesnik proživio i doživio ono o čemu piše. Uostalom, kao što je već rečeno, migrantska književnost je snažno utemeljena na biografskom iskustvu – i drugi jugoslovenski pisci gostujući radnici (Drago Trumbetaš, Rade Adamović, Vera Kamenko) u suštini su pisali o sebi samima. Kao važan, ali umnogome i zanemaren aspekt dosadašnjih proučavanja gastarbajterske populacije u društveno-humanističkim naukama, Dragana Antonijević (2013, 70) navodi istraživanje „samoidentifikacije gastarbajtera, utvrđivanje predstava koje oni imaju o sebi, svom sociokulturnom statusu i načinu života“. U romanu *Taksist od Minhena* nebrojeno puta je eksplicitno naznačeno da je (samoi)dentifikacija gastarbajtera pre svega utemeljena na njihovom statusu (privremenih) radnika, populacije koju većinsko društvo najčešće marginalizuje i stigmatizuje. Glavni junak romana, bez obzira na to što

preko trinaest godina u Minhenu radi kao vozač taksija, a o nekadašnjim fizičkim, teškim poslovima koje je radio na početku po dolasku u Nemačku, govori tek uzgred i bez previše detalja, sebe i dalje doživljava isključivo kao radnika i za sebe kaže „ja sam tek radnik, primitivan i vulgaran“ (Mrkić 1980, 114). Mrkić identifikaciju glavnog lika konstruira u ključu autostigmatizacije, Mandić svesno preuzima etničke stereotipe društva prijema kao osnovno obeležje njegovog ličnog identiteta. Kada govori o sebi, ali i o drugim gastarbajterima, Marko Mandić ne govori o sebi kao o ocu ili suprugu, već isključivo kao o radniku. U skladu s nepovoljnim statusom gastarbajtera u zemlji prijema i subjektivno doživljenom marginalizacijom i diskriminacijom, on sopstvenu poziciju, kao i poziciju njegovih zemljaka, vidi kao bezizglednu i beznadežnu – „umoran sam, izgužvan, fix und fertig“¹¹; „gastarbajteri će ostariti na baušteli“ (Mrkić 1980, 221, 227). Mrkić svoje likove, (ne)umorne jugoslovenske radnike na privremenom radu u Nemačkoj, opisuje kao ljude kojima su „samo pare u glavi“ i koji bi dali „guzicu za marku“ i koji zbog toga danonoćno rade teške fizičke poslove: „On radi uvijek, samo ako ima što. Radi i na Božić i na Uskrs“ (Mrkić 1980, 105). Likovi jugoslovenskih gastarbajtera predstavljeni su kao roboti radnici čak i onda kada se upuštaju u seksualne odnose. Predstava o gastarbajteru kao odličnom ljubavniku koji je snažan i izdržljiv je jedan od dominantnih motiva romana. Mrkićevi gastarbajteri su prikazani kao ljubavnici Nemica jer je, kako piše, „najveća slast sa ženom poslodavca“. Ali i tada oni su predstavljeni kao eksploatisani radnici koji se ovaj put iskorišćavaju ne za težak fizički rad na baušteli ili u fabrici, već za seksualno zadovoljstvo Nemica. Mrkić o njima piše kao o nemim vibratorima koji se „za par marki kupe u svakom seks dućanu“, kao o „smotuljima korisne energije“ (Mrkić 1980, 123): „Među njima nije ni mogao biti odnos čovjek – čovjek, odnosno žena – muškarac, već samo odnos gospodar – sluga. On je bio robot, svojina. Ona je naređivala on je izvršavao“.

Glavni junak romana često eksplicitno kritikuje životne navike gastarbajtera, i premda se oseća pripadnikom zajednice, uglavnom se ne slaže s njihovim izborima i životnim stilom uopšte. Zamera im, recimo, to što nisu naučili jezik zemlje prijema – „glup, ne zna ni beknuti, a već osam godina je tu“, „Milka da i sto godina živi tu, neće naučiti njemački“. Nepoznavanje jezika zemlje prijema bio je najveći problem prve generacije gostujućih radnika. Zato što mnogi od njih nisu naučili da čitaju i pišu na stranom jeziku, proces adaptacije u stranoj sredini bio im je znatno otežan, što je dodatno uslovlilo njihov osećaj izolovanosti i izmeštenosti (Kovačević i Antonijević 2018, 47). S eksplicitnim ironičnim otklonom, Mrkić njihove potrošačke prakse ocenjuje kao kič i malograđanštinu: oni kupuju skupe i nepotrebne stvari da bi svojim sunarodnicima u domovini pokazali teškim radom stečen imetak „sve samo naduvavanje, kao žaba kad je vidila vola“. Mrkić kritikuje i „migrantski životni projekat“, praksu zidanja ve-

¹¹ U prevodu na srpski izraz „fix und fertig“ znači gotov.

lelepnih kuća u zemlji porekla čija je funkcija sticanje društvenog prestiža, odnosno pokazivanje društvenog statusa (v. Bratić i Malešević 1982), i objašnjava kako je upravo s početkom zidanja kuće u SFRJ počeo porodični, finansijski i psihički sunovrat njegovog prijatelja Mede:

(b)udući da je moderno u domovini praviti kuću, jer svaki koji drži do sebe zida, kupiše teren s pogledom na Kornate, i tada je sa reklamom bilo gotovo... A trebalo je i raditi. Osobito je on pretjerao. Kad je imao noćnu smenu, radio je i danju na crno i obratno. Subotom. Nedjeljom. Iscrpljen do maksimuma. (Mrkić 1980, 69–70)

Mrkić se u romanu *Taksist od Minhena* dotiče i problema druge generacije migranata. Njih pisac percipira u skladu s uvreženim predstavama o deci gostujućih radnika koja se u akademskoj literaturi označavaju kao „izgubljena generacija“ ili „generacija bez budućnosti“ (v. Antonijević 2013, 71–72). Ovu temu Mrkić će inače detaljno razraditi u sledećem romanu, *Anine noći*. Prema piscu, decu auslendera koji će za stalno ostati u Nemačkoj „osudila je ravnodušnost“. Na drugom mestu piše da im Nemačka nije i ne može biti domovina, iako su u njoj rođeni i da će se „ovdje samo izgubiti ako ostanu“ (Mrkić 1980, 198). Mrkić sa priličnim pesimizmom razmišlja o sudbini dece gostujućih radnika, njihovom budućem položaju i statusu u budućnosti, oni prema njemu „stasaju u generaciju beznadnika“ (Mrkić 1980, 135) sa malo izgleda i nade da se njihova perspektiva promeni:

Budu li dobri i poslušni, za njih će uvijek biti posla i ako nešto pritekne. Deutsche zu erst¹²... Toj se djeci ne daju prava i mogućnosti, jer ih društvo upravo takve i treba: besposlene, siromašne i poročne. (Mrkić 1980, 97–98)

Deca gastarbajtera će u najvećem broju slučajeva, kako smatra pisac, u budućnosti reprodukovati nezavidan socioekonomski položaj svojih roditelja. Ono što je interesantno jeste da glavni junak na taj način komentariše samo decu drugih gastarbajtera. O sudbini sopstvene dece Mandić ne govori, najverovatnije zato što pisac između redova smatra da su deca iz mešovitih brakova već ponemčena, odnosno sasvim izgledno asimilovana u većinsku kulturu. Iz romana ne saznajemo ništa o njihovom načinu života, osim da govore bavarski i uzgredne opaske da su mali „konzumići“.

U najkraćem, *Taksist od Minhena* se može odrediti kao migrantski nostalgični narativ, jer za glavnog junaka čežnja za zavičajem gotovo predstavlja način postojanja. To je, poput drugih književnih tekstova koje su pisali gostujući rad-

¹² prev. „Prvo Nemci“.

nici, roman o migraciji koja je trebalo da bude privremena odluka, način da se zaradi za kasniji bolji život u zemlji matici, a postala je trajno stanje. Zbog toga, Mrkićeve junake, kako glavne tako i sporedne, odlikuje pesmističan pogled na svet. Oni su beznadežni, usamljeni, tužni i depresivni pojedinci, nevoljno pomireni s okolnostima novog života u stranoj sredini. Oni su, kako Mrkić piše, „jednom nogom već u Jugi“ (Mrkić 1980, 206). Takav način književnog prikazivanja gastarbajtera prisutan je i u drugim romanima koje su pisali gostujući radnici. Na primer, kako na osnovu analize romana *Sumrak u Bečkom haustoru* Darka Markova, zaključuju Kovačević i Antonijević (2018, 53), književni likovi privremenih radnika u inostranstvu prikazani su kao „rastrzani u odnosima prema samima sebi, prema svojim sunarodnicima, ali i sugrađanima“, i kako isti autori ističu „ta rastrzanost i život na ‘polu puta’ doimaju se kao suština gastarbajterskog identiteta. Uostalom, da je „dvostruka ukorenjenost“ osnovna karakteristika gastarbajterskog identiteta pokazuju i terenska etnoantropološka istraživanja ove populacije (v. Kovačević i Krstić 2011; Antonijević 2011; Antonijević 2013). Gastarbajteri su „stranci i ovde i tamo“ (Antonijević 2013), odnosno u identitetskom smislu oni (ne)pripadaju „(n)i tamo (n)i ovde“ (Prelić 2008). Drugim rečima, ta svojevrsna identitetska konfuzija, koja se u romanu najjasnije ispoljava najpre u brojnim monolozima glavnog lika – u razmišljanjima ko je on bio pre odlaska u inostranstvo a ko je postao po ostanku, sadržana je u jednoj gotovo pa voljnoj „zaglavljenosti“ u mislima koje neprestano osciliraju između dva sveta, između ovde i tamo, prošlosti i sadašnjosti, između sećanja na mladost u domovini i novog okruženja u zemlji imigracije koje je doživljeno kao posve neprijateljsko. Prikazivanje migranata kao „bespomoćno zarobljenih pojedinaca između dva sveta – onog zemlje porekla i zemlje prijema“ je, kako smatra Džordan (Jordan 2006), najvećim delom zasluga samih autora. Prema njemu, jedna od značajnih karakteristika migrantske književnosti na nemačkom jeziku, u periodu od kasnih sedamdesetih do ranih devedesetih godina prošlog veka, jeste ta da su pisci migranti često koristili predstave, metafore i motive koje su prikazivale njih same kao isključene i zarobljene između dva sveta, kulture zajednice porekla i kulture većinskog društva (Jordan 2006, 488). Ovaj autor razmatra paradigmu „između dva sveta“ u kontekstu multikulturnih politika tokom osamdesetih i devedesetih godina prošlog veka u Nemačkoj i zaključuje da ova istrajna metafora o nespojivim svetovima proizilazi iz multikulturalističkog diskursa prema kojem su kulture jasno i čvrsto omeđeni entiteti. Jednom rečju, kako zaključuje ovaj autor, ona predstavlja književni odraz modela multikulturalizma. Migrantska kultura i kultura zemlje prijema u Mrkićevoj viziji su zamišljene kao kompaktne, ograničene i lokalizovane celine, kao istorijski ukorenjeni skup tradicija i vrednosti koje se prenose generacijama (v. Stolcke 1995, 4). Mrkić glavne i sporedne junake romana oblikuje u okvirima kulturnog esencijalizma, u ključu sistema verovanja zasnovanog na konceptualizaciji ljud-

skih bića kao kulturnih (teritorijalnih i nacionalnih) subjekata, nosioca kulture, lociranih unutar ograničenog sveta koji ih definiše i razlikuje od drugih (Grillo 2003, 158). Ideja vodilja Mrkićevog romana je da su ovi svetovi, to jest kulture, međusobno nespojive i da među njima ne može biti razumevanja. U tom smislu, roman *Taksist od Minhena* kao delo migrantske književnosti u kojem se čuje glas „marginalizovanog „gostujućeg radnika jednako perpetuiraju istrajne predrasude i tvrdokorne kulturne stereotipe (kako o gastarbajterima tako i o domaćem nemačkom stanovništvu), kao i ona dela o nemačkim gastarbajterima koja su pisana „sa strane“ (v. Teraoka 1989). Drugim rečima, etničke predrasude i kulturni stereotipi i o jednoj i o drugoj populaciji komunicirani putem književnog stvaralaštva, čvrsto su ugrađeni u narativne strategije autora a insistiranje na nepremostivoj kulturnoj razlici gotovo da čini temelj ovih narativa – „svejtovi su nam različiti jer si gastarbajter“ (Mrkić 1980, 193). Stoga, esencijalističke kulturne predstave s jedne strane o neukim, eksploatisanim gastarbajterima kojima je smisao života, kako Mrkić piše „rabotati i rabotati kao crv“, i s druge strane o krutim, hladnim Nemcima koji ne razumeju drugačije navike, ponašanja i uopšte sistem vrednosti njihovog zvanog „gosta koji je ostao na večeri“¹³, u obliku u kojem ih nalazimo u romanu su istraživačka građa koju je potrebno problematizovati i ukrstiti sa drugim vrstama podataka, a ne uzeti kao verodostojni pokazatelj načina percepcije većinskih Drugih od strane čitave grupe. Drugim rečima, time što su u pitanju subjektivno opažene predrasude prenesene u delo fikcije njihova analitička vrednost nije manja, one neosporno predstavljaju subjektivne doživljaje, iskustva, mišljenja i ličnu tačku gledišta pisca migranta, ali problem nastaje kada se zanemari činjenica da je u pitanju pre svega lični, subjektivni doživljaj i kada se na osnovu pojedinačnog donose zaključci koji bi važili za čitavu grupu – Romano Mrkić i lik Marka Mandića nisu i niti mogu biti reprezentanti čitave grupe. S tim u vezi, svakako u čitanju i tumačenju književnih dela koja su stvarali gastarbajteri treba uzeti u obzir dvostruko nametnuti „teret reprezentacije“ (Mercer 1990) u čijem ključu se mogu sagledati umetničke prakse imigranata, etničkih i/ili rasijalizovanih manjina, kao i različitih marginalizovanih grupa uopšte.¹⁴ Prema K. Mercer, „teret reprezentacije“ prihvaćen je kao naturalizovana karakteristika datih uslova pod kojima pojedinci pripadnici manjinskih i/ili marginalizovanih grupa uopšte i postaju umetnici (Mercer 1990, 65). Kako objašnjava ovaj autor, od umetničkih dela koja stvaraju pripadnici manjina se očekuje da budu reprezentativna za čitavu grupu, odnosno, kada im je dat prostor da „ispričaju svoju priču“, od umetnika se očekuje da budu

¹³ Termin je preuzet iz naslova članka Yugoslav Gastarbeiter: The Guest Who Stayed for Dinner (Mihajlović 1987).

¹⁴ Iako je Kobena Mercer, uticajni britanski istoričar umetnosti i teoretičar, o „teretu reprezentacije“ (eng. „burden of representation“) pisao u vezi sa crnom umetnošću, smatram da se ovaj koncept može primeniti i na stvaralaštvo drugih manjinskih grupa.

glasnogovornici čitave zajednice. Umetnici koji su pozicionirani na marginama institucionalnih prostora kulturne produkcije, prema Merseu, opterećeni su nemogućom ulogom da govore kao predstavnici čitave grupe, od njih se očekuje da govore u ime i za zajednice iz kojih su potekli“ (Mercer 1990, 62). Kako su o Mrkićevoj biografiji, kao što je na početku ovog rada pomenuto, dostupni veoma šturi, nepotpuni i kontradiktorni podaci (v. Ćorić 1995; Rados 2010), o širim okolnostima njegovog života i rada može se pretpostavljati samo na osnovu postojeće antropološke, sociološke, istorijske literature o gastarbajterskoj emigraciji, to jest o preduslovima i okolnostima produkcije i promocije njegovog književnog stvaralaštva mogu se donositi zaključci jedino uzimajući u obzir širi kontekst gastarbajterskog pisanja u SR Nemačkoj.

Završna razmatranja

Romani, kao i drugi proizvodi umetnosti i popularne kulture, nude dragocene uvide i informacije o društvu i kulturi iz koje potiču. Čitanje romana *Taksist od Minhena* Romana Mrkića kao etnografskog izvora i etnografske deskripcije ima i svoje prednosti i svoje mane. Pisanje romana, koji predstavlja delo fikcije, naravno, ne može biti etnografija u klasičnom značenju te reči, niti pisac može biti etnograf-na(t)ivac, bez obzira na njegov insajderski status, proživljeno iskustvo i neposredno „posmatranje s učestvovanjem“ gastarbajterskog života u stranoj sredini (up. Eriksen 1994; Tallman 2002). Ukratko, iako ovaj roman pruža jedan intimni „pogled iznutra“ kulture gastarbajtera (samim tim što romanopisac poseduje određenu „epistemološku povlašćenost“) to ne znači da Mrkićeve etnografske opise iz romana treba nekritički čitati/interpretirati kao objektivno postojeće činjenice. Prema mišljenju Marine Simić (Simić 2005), činjenica da su neki romani bogati deskripcijom nedovoljna je da se neka dela označe kao više etnografska od drugih, i svakako treba problematizovati ideju da pripadnost nekoj kulturi samim tim znači i njeno bolje razumevanje. S jedne strane, takvo čitanje doprinosi jednom dubljem razumevanju onih aspekata migrantskog identiteta koji bi drugim, kvantitativnim i kvalitativnim metodama istraživanja bili nepristupačni. Čitanjem romana u mogućnosti smo da opazimo sva ona neuhvatljiva i skrivena osećanja, odnosno ono što se ponekad ne može jasno artikulirati prilikom sprovođenja dubinskih terenskih intervjua. S druge strane, ovaj roman predstavlja plod mašte pisca i govori o ličnoj tački gledišta učesnika gastarbajterske ekonomske migracije. S tim u vezi, Mrkićevo „autentično svedočanstvo o gastarbajterskoj emigraciji“ (Rados 2010, 154), njegova razmišljanja o sopstvenom životu i životu njegovih zemljaka u inostranstvu, ne samo da su stilski uobličena da zadovolje očekivanja publike i postojeće književne kriterijume, već su zasigurno i njegova sećanja i „etnografska“/deskriptivna opažanja o životu gastarbajtera u određenoj meri izvrnuta i preu-

ličana. Drugim rečima, nije od analitičkog značaja da li je i u kojoj meri Mrkić verodostojno predstavio životne okolnosti jugoslovenskih radnika u pečalbi – to je, uostalom, pitanje za istoričare, već zbog čega je određene fenomene iz života jugoslovenskih gastarbajtera predstavio na određeni način, kao nekakve zacementirane životne datosti koje proizilaze iz stanovišta da je međukulturno razumevanje između dvaju kultura suštinski nemoguće. Kriminalistička priča o „nezahvalnom gastarbajteru“ (Mrkić 1980, 163) koji ubija svog poslodavca Nemca vešto je iskorišćena kao pogodan okvir, odnosno kao sredstvo putem kojeg Mrkić progovara o gastarbajterima kao o „nemim“ žrtvama međukulturnog konflikta. Zaplet romana jeste odgovarajuća pozadina/scena ispred koje Mrkić smešta likove njegovog romana čiji životi su snažno oblikovani subjektivno doživljenom marginalizacijom i segregacijom u tuđinskom okruženju. Likovi romana redukovani su na kulturne stereotipe, na uvreženu „pokroviteljsku i sažaljivu“ predstavu o gastarbajterima u doba jugoslovenskog socijalizma (v. Marković 2009, 11) prema kojoj su gastarbajteri bili percipirani kao „žrtve političkog i društvenog razvoja, osuđeni da lutaju između dva sveta ne pripadajući ni jednom“. Na kraju, oslanjajući se na Kaveltijev koncept formule (Cawelti 1969), u nekim budućim istraživanjima, trebalo bi u komparativnoj perspektivi ispitati i utvrditi koji bi elementi (deljena značenja) činili formulu gastarbajterskog romana prve generacije. Naime, predstave o migrantskom identitetu, kao i značenja koja se pripisuju procesima integracije i asimilacije migranata, uz (pre) naglašenu dihotomiju „mi-oni“ (etnička distanca između gostujućih radnika i domaćeg stanovništva), „loše ovde-dobro tamo“ (zemlja useljenja i država matična), „sadašnjost-prošlost“ (nostalgija za zavičajem i mit o povratku), prisutne su i u drugim romanima koje su pisali jugoslovenski gastarbajteri (Rade Adamović, Drago Trumbetaš, Vera Kamenko, Ivan Ott) koji su „trbuhom za kruhom otišli“ iz „socijalističkog raja“.

Literatura

- Adelson, Leslie. 2005. *The Turkish Turn in Contemporary German Literature: Toward a New Critical Grammar of Migration*. New York : Palgrave Macmillan.
- Antonijević, Dragana. 2011. „Teorijsko-hipotetički okvir za proučavanje kulturnog identiteta gastarbajtera“. U *Kulturni identiteti kao nematerijalno kulturno nasleđe: zbornik radova sa naučnog skupa Kulturni identiteti u XIX veku*, uredio Bojan Žikić, 27–42. Beograd: Srpski genealoški centar i Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta.
- Antonijević, Dragana. 2013. *Stranac ovde, stranac tamo: Antropološko istraživanje kulturnog identiteta gastarbajtera*. Beograd: SGC i Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu.
- Banić Grubišić, Ana. 2019. „Migrantska poezija – antropološka analiza zbirke pesama Drage Trumbetaša“. *Etnoantropološki problemi* 14(4): 1161–1185. DOI: <https://doi.org/10.21301/eap.v14i4.5>

- Bartram, David, Maritsa Poros and Pierre Monforte. 2014. *Key Concepts in Migration*. London: Sage.
- Bratić, Dobriša i Malešević, Miroslava. 1982. „Kuća kao statusni simbol“. *Etnološke sveske IV*: 144–150.
- Brettell, Caroline. 2013. „Anthropology of Migration“. In *The Encyclopedia of Global Human Migration*, edited by Immanuel Ness. Wiley-Blackwell. doi:10.1002/9781444351071.wbeghm031
- Brettell, Caroline and James Hollifield. 2015. „Introduction“. In *Migration Theory: Talking Across Disciplines*, edited by Caroline B. Brettell and James F. Hollifield, 1–36. New York-London: Routledge.
- Burns, Rob. 2007. „The Politics of Cultural Representation: Turkish-German Encounters“. *German Politics* 16(3): 358–378. DOI: 10.1080/09644000701532718
- Cawelti, John. 1969. „The Concept of Formula in the Study of Popular Literature“. *Journal of Popular Culture* 3(3): 381–390. https://doi.org/10.1111/j.0022-3840.1969.0303_381.x
- Chin, Rita. 2003. „Toward a „Minor Literature“? The Case of Ausländerliteratur in Postwar Germany“. *New Perspectives on Turkey* 28–29: 61–84. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0896634600006117>
- Ćorić, Šimun. 1995. *60 hrvatskih emigrantskih pisaca*. Zagreb: Hrvatska matica iseljenika.
- De Angelis, Rose. 2002. „Introduction“. In *Between Anthropology and Literature. Interdisciplinary Discourse*, edited by Rose De Angelis, 1–7. London, New York: Routledge.
- Detoni-Dujmić, Dunja. 2008. *Leksikon hrvatske književnosti. Djela*. Zagreb: Školska knjiga.
- Dobrivojević, Ivana. 2007. „U potrazi za blagostanjem. Odlazak jugoslovenskih državljana na rad u zemlje zapadne Evrope“. *Istorija 20. veka* 25 (2): 89–100.
- Dunphy, Graeme. 1985. „Migrant, Emigrant, Immigrant. Recent Developments in Turkish-Dutch Literature“. *Neophilologus* 85(1): 1–23.
- Eriksen, Thomas Hylland. 1994. „The Author as Anthropologist: Some West Indian Lessons about the Relevance of Fiction for Anthropology“. In *Exploring the written: Anthropology and the multiplicity of writing*, edited by Archetti, Eduardo, 167–196. Oslo: Scandinavian University Press.
- Fischer, Sabine and Moray McGowan. 2003. „From Pappkoffer to Pluralism. Migrant writing in the German Federal Republic“. In *Writing Across Worlds. Literature and Migration*, edited by King, Russel, John Connel and Paul White, 39–56. London: Routledge.
- Frank, Søren. 2008. *Migration and Literature: Günter Grass, Milan Kundera, Salman Rushdie, and Jan Kjaerstad*. New York: Palgrave Macmillan.
- Grillo, R. D. 2003. „Cultural Essentialism and Cultural Anxiety“. *Anthropological Theory* 3(2): 157–173. doi:10.1177/1463499603003002002
- Hastrup, Kirsten. 1993. „The Native Voice and the Anthropological Vision“. *Social Anthropology* 1: 173–86. <https://doi.org/10.1111/j.1469-8676.1993.tb00249.x>
- Ivanović, Vladimir. 2012. *Geburtstag pišeš normalno. Jugoslovenski gastarbajteri u Austriji i SR Nemačkoj 1965–1973*. Beograd: Institut za savremenu istoriju.
- Jordan, Jim. 2006. „More than a Metaphor: The Passing of the Two Worlds Paradigm in German-Language Diasporic Literature. *German Life and Letters* 59(4): 488–499. <https://doi.org/10.1111/j.1468-0483.2006.00363.x>

- King, Russel, John Connel and Paul White. 1995. „Preface“ to *Writing Across Worlds. Literature and Migration*, edited by King, Russel, John Connel and Paul White, ix–xvi. London: Routledge.
- Kovačević, Ivan, Dragana Antonijević i Žarko Trebješanin. 2013. „Metodološki okvir proučavanja nostalgije i životnih priča“. *Etnoantropološki problemi* 8(4): 945–963. <https://doi.org/10.21301/eap.v8i4.3>
- Kovačević, Ivan, Žarko Trebješanin i Dragana Antonijević. 2013. „Teorijsko-pojmovni okvir za proučavanje nostalgije“. *Antropologija* 13(3): 9–26.
- Kovačević, Ivan i Krstić, Marija. 2011. „Između istorije i savremenosti: antropološko proučavanje gastarbajtera u 21. veku“. *Etnoantropološki problemi* 6 (4): 976–982. <https://doi.org/10.21301/eap.v6i4.8>
- Kuper, Adam. 2003. „The Return of the Native“. *Current Anthropology* 44(3): 389–402.
- Lee, Tessa. 2011. “From Alien Nation to Alienation: Tracing the Figure of the Guest Worker in Fatih Akin’s *Gegen die Wand*.” In *Aesthetic Practices and Politics in Media, Music, and Art*, edited by Rocio. Davis, Dorothea Fischer-Hornung, and Johanna Kardux, 66–80. New York: Routledge.
- Marković, Predrag. 2009. „Izgubljeni u transmigraciji? Srpski gastarbajteri između svetova“. *Hereticus. Časopis za preispitivanje prošlosti* VII (4): 7–24.
- Mercer, Kobena. 1990. „Black art and the burden of representation“. *Third Text* 4(10): 61–78. doi:10.1080/09528829008576253
- Milenković, Miloš. 2007. *Istorija postmoderne antropologije. Teorija etnografije*. Beograd: Srpski genealoški centar.
- Mrkić, Romano. 1980. *Taksist od Münchena*. Zagreb: Mladost.
- Narayan, Kirin. 1993. „How Native is a Native Anthropologist“. *American Anthropologist* 95 (3): 671–686.
- Nemec, Krešimir. 2000. *Leksikon hrvatskih pisaca*. Zagreb: Školska knjiga.
- Nemec, Krešimir. 2003. *Povijest hrvatskog romana od 1954 do 2000 godine*. Zagreb: Školska knjiga.
- Ńic Craith, Máiréad. 2015. „Migrant“ Writing and the Re-Imagined Community: Discourses of Inclusion/Exclusion. *German Politics & Society* 33(1/2): 84–99. <https://doi.org/10.3167/gps.2015.330107>
- Popović, Nenad. 2008. *Svijet u sjeni*. Zagreb: Pelago.
- Prelić, Mladena. 2008. „(N)i ovdje (n)i tamo“: konceptualizacija i simbolizacija etničkog identiteta Srba u Mađarskoj na kraju XX veka. Beograd: Etnografski institut SANU.
- Rados, Zvijezdana. 2010. „Književno stvaralaštvo Romana Mrkića – Uz sedamdesetpet godina života“. *Zadarska smotra* LIX (3–4): 154–158.
- Rašić, Miloš. 2017. „Jugoslavenski/srpski klubovi u Beču u istorijskom kontekstu“. *Glasnik Etnografskog instituta SANU* LXV (3): 687–703.
- Ryang, Sonia. 1997. „Native Anthropology and Other Problems“. *Dialectical Anthropology* 22: 23–49.
- Simić, Marina. 2005. „Da li su antropolozi (još uvek) književnici?: kratak pregled antropoloških pristupa problemu književnosti i antropologije“. *Zbornik Matice srpske za književnost, jezik i umetnost* 53(1): 549–560.
- Stolcke, Verena. 1995. „Talking Culture: New Boundaries, New Rhetorics of Exclusion in Europe“. *Current Anthropology* 36(1): 1–24.

- Suhr, Heidrun. 1989. „Ausländerliteratur: Minority Literature in the Federal Republic of Germany“. *New German Critique* 46: 71–103.
- Tallman, Janet. 2002. „The Ethnographic Novel. Finding the Insider’s Voice“. In *Between Anthropology and Literature. Interdisciplinary Discourse*, edited by Rose De Angelis, 11–22. London, New York: Routledge.
- Tannenbaum, Michal. 2007. „Back and Forth: Immigrants’ Stories of Migration and Return“. *International Migration* 45(5): 147–175. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2435.2007.00430.x>
- Teraoka, Arlene. 1987. „Gastarbeiterliteratur: The Other Speaks Back“. *Cultural Critique* 7: 77–101.
- Teraoka, Arlene. 1989. „Talking “Turk”: On Narrative Strategies and Cultural Stereotypes“. *New German Critique* 46: 104–128.
- Vuletić, Julijana. 2016. „Leksičke transferencije u govoru Srba u Nemačkoj: na primeru srpske zajednice u Ingolštatu, Bavarska“. *Etnoantropološki problemi* 11 (2): 601–626. <https://doi.org/10.21301/eap.v11i2.14>
- White, Paul. 1995. „Geography, Literature and Migration“. In *Writing Across Worlds. Literature and Migration*, edited by King, Russel, John Connel and Paul White, 1–19. London: Routledge.

Ana Banić Grubišić
Institute of Ethnology and Anthropology,
Faculty of Philosophy, University of Belgrade, Serbia

*Inbetween the Worlds – Gastarbeiter Novel Taxi Driver of Munich:
An Anthropological Analysis*

From the perspective of the anthropology of migrations and literature, the paper analyzes *The Taxi Driver of München*, a novel with autobiographical elements by the Croatian author and gastarbeiter Romano Mrkić. After outlining the basic genre characteristics of “migrant literature” and the so-called gastarbeiter novel, the paper proceeds to analyze the dominant themes and motifs in the novel *The Taxi Driver of München*. This work, written in the tradition of realist narration, deals with the immediate experience of migranthood and represents a prototype of the first-generation gastarbeiter novel. It is narrated from the perspective of a “guest worker” in Germany – through the character of the protagonist, the taxi driver Marko Mandić, Romano Mrkić writes about himself and his immigrant experience, about important Others and the complex modalities of migrant identity and (non)belonging. In addition to depicting the everyday experience of the gastarbeiter in Germany and their struggle to integrate into a new and different social environment, and describing the native population’s ethnic prejudice and stereotypes in relation to the guest workers, Mrkić speaks from an insider perspective of “Yugo-Germans”’ “adversities” of identity. His characters remain perpetually stuck between “two worlds”, between “here” and

“there”, and between the past and the present, while the “myth of return” expressed through an overemphatic nostalgia for the homeland is the foundation of Mrkić’s narrative. Through a thematic analysis of the novel, the paper explores the ideas of integration and assimilation of guest workers, as well as the cultural meanings that the author assigns to these processes.

Key words: migrations and literature, the gastarbeiter novel, ethnographic fiction, The Taxi Driver of München, Romano Mrkić

*Entre deux mondes - 'analyse anthropologique
du roman de gastarbeiters de Romano Mrkić*

Dans cet article est analysé du point de vue de l’anthropologie des migrations et du point de vue littéraire un roman aux éléments autobiographiques, *Taxi de Munich* de Romano Mrkić, écrivain croate et travailleur « temporaire » à l’étranger. Après une esquisse des principales caractéristiques génériques de la littérature migrante et de ce qu’on appelle le « roman de gastarbeiters », on abordera l’analyse des thèmes et des motifs dominants dans l’oeuvre *Taxi de Munich*. Ce roman, écrit dans la tradition de la narration réaliste, se penche sur l’expérience immédiate de migrant, et comme le montre le texte, représente le prototype du « roman de gastarbeiters » de la première génération. Il est rédigé du point de vue personnel d’un travailleur temporaire à l’étranger – à travers le personnage du chauffeur de taxi Marko Mandić, Romano Mrkić sans aucun doute écrit et parle de soi et de son expérience de migrant, des Autres importants et des modalités complexes de l’identité migrante et de la (non)appartenance. En offrant des récits réalistes sur le quotidien des gastarbeiters en Allemagne et les difficultés de leur intégration dans un environnement social nouveau et différent, en passant par la description des préjugés et des stéréotypes ethniques de la population locale envers les travailleurs étrangers, Mrkić s’exprime enfin d’un point de vue interne sur les « malheurs identitaires » des « Yougo-Boches ». Les personnages de son roman restent perpétuellement « coincés » entre les « deux mondes », entre « ici et là-bas » et entre le passé et le présent, alors que le « mythe du retour » exprimé par une nostalgie exacerbée du pays natal représente le fondement du récit de Mrkić. À l’aide de l’analyse thématique du roman, dans l’article sont considérées les représentations sur l’intégration et l’assimilation des travailleurs étrangers, ainsi que les significations culturelles que l’auteur du roman attribue à ces processus.

Mots clés: migrations et littérature, roman de gastarbeiters, fiction ethnographique, *Taxi de München*, Romano Mrkić

Primljeno / Received: 21.03.2020.

Prihvaćeno / Accepted: 27.03.2020.